Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони випадком не взяли йому за зле ту ласкавість або чи не сміються з нього. Кривдунський, усупереч усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоби на неї насварити, накричати й казати її за двері викинути.

Але її худеньке біле лице, як із мармуру виточене, всю увагу судді стягало на себе й не дозволяло йому примітити, що Олена в мужицькому одягу. На тім лиці не було ані одної зайвої морщинки, а все ж таки видко було на нім терпіння, неначе білу хмарку на місяці.

— Що ви за одні? — запитав її суддя ласкаво і власне тепер поглянув перелякано на писаря і на адвоката.

Олена показала рукою на мужика, що його саме розправа переводилася.

— Я — жінка Семенова, — відповіла таким голосом, що здавалося, ніби це не Олена говорить, але якась мушка близько над вухом бринить.

Суддя підніс брови вгору, неначе здивувався, що й таке створіння може бути замужем.

Олена ж тим часом далі говорила:

— Прошу ясного суду, ми вернемо гроші, що взяв чоловік, бо то не було ніякої продажі. Як же ви купували той ґрунтець, Бога бійтеся, Петре!

Із цими словами обернулась Олена до малого солоденького мужика в роздертій під пахою кожушині. З-під пахи стриміли йому три космики чорної вовни, як грубі наїжені вуси.

— При свідках купив, — відповів Петро й відвернувся від неї.

Олена поступила кілька кроків так, аби стати Петрові до лиця:

— То все крадьки зроблено, — бриніла до Петра, притакуючи собі головою. — А хто ж робив той ґрунтець продажний, кажіть, Петруню, знала я за тото? Чи ви мені хоть марне словечко сказали? Нащо-сте впхали йому гроші так, що я не виділа?

Петрові виступили смуги на лиці, червоні, як розкраяний буряк. Трохи від Олени відступився і борзенько заговорив до судді:

— Бігме, вона знала, вона все знала.

Олена підступила знов ближче:

— Ой, не говоріть неправду, бо гріх. Таж ви його витягли з хати на хрестини. А то ж чувана річ, аби на хрестинах та ґрунт продавати?

Петро червонів та й бився кулаком в груди:

— То все не так, бігме, не так. Я зараз присягаю!

— Присягніть, присягніть, Петруню! — приговорювала Олена.

— Отже, бігме, присягну!

Грубенький адвокат хитро підсміхався. Щоби висвободити свого клієнта з клопоту, встав, підперся грубими руками на стіл і витягав коротку шию.

— Вона тут нї при чім, — говорив до судді, ніби докоряючи йому, що допустив без потреби Олену до слова. — Ґрунт інтабульований на Семена; вона не має тут що говорити.

Олена підбігла до адвоката, потім назад до судді, а потім до Петра.

— Я маю з ним діти, — жалувалась вона. — Четверо дрібних дітей. Що їм із тата, з мами, як лишаться без ґрунту? Кривда буде, прошу ясного суду. Відки ви, Петре, дібрали такого сумління, аби потай мене відбирати дітям ґрунтець?!

Суддя бачив, що якби Олена мала більше фізичної сили, сталася би тепер причиною авантури. А ще чув на собі докір адвоката, що без причини допустив її до слова. Тому стягнув брови і скричав:

— Тихо, бабо, бо зараз замкну!

Олена побігла борзенько в кут і гляділа відти перелякано то на суддю, то на адвоката. Адвокат подивився радісно на Петра й моргнув до нього, ніби: "Вважай, чоловіче, якого заступника маєш: сказав слово, і все вийшло добре".

Але Петро червонівся далі. Був поконаний і засоромлений. Він почував гидоту свого поступку супроти мужицького права, бо купив ґрунт непродажний, з-межи дрібних дітей, потай жінки. Йому здавалося, що ціла вага цієї розправи — доказати, що він не крадьки купував. Не мав відваги оправдуватися перед суддею, бо не знав, чи по Олениній обороні суддя йому повірить. Але перед адвокатом міг, бо заплатив йому за віру.

— То не зробилося так прихапці, — розповідав адвокатові. — Цілі два роки ми мали заєдно за цесе бесіду. Може, неправда, Семене?

Семен заметушився. Дотепер стояв цілий час похнюплений і словом не обізвався.

— То таки, Петре, діялося на хрестинах, — відповів несміливо й нерадо, як та дитина, що її виб’ють і змушують казати, що вже більше не буде зле робити.

Петро розклав руки широко, як би мав обняти щось дуже грубе.

— Як то?! — дивувався. — А ви ж мені раз казали, що продали би-сте ґрунт, лиш аби лучився добрий купець.

— Але я не казав, що маю ґрунт на продаж, що в мене ґрунт продажний, — говорив Семен так же несміливо й нерадо.

Чув свою провину перед жінкою і перед дітьми.

— От на, маєш! — сказав Петро й чухався в голову.

— Які ж то ви дивні, — говорив адвокат, стягнув праве лице й прижмурив праве око, даючи тим порозуміти, що він думає: дурний, а не дивний. — Та то все одно, чи на хрестинах, чи на похороні, чи на весіллі. Згодили-сте ся, дали-сте завдаток, а тепер хоть доплачуйте, най вам ґрунт дає, а ні, то най вертає подвійний завдаток.

Але ця мова нітрохи Петра не заспокоїла. Він м’явся, червонів, переступав із ноги на ногу.

— То, бігме, не було крадьки, — клявся і просив очима адвоката й суддю, аби йому повірили або аби хоч сказали, що вірять.

Суддя знетерпеливився. З лоскотом відсунувся з кріслом від стола й ударив кулаком книжку.

— Шкода часу! Відступаєш йому ґрунт? — зверещав на Семена.

— Кривда буде, пане!

— Вертай подвійний завдаток. Коли даш сто ринських?

— Кривда буде, пане.

— А ти хочеш подвійний завдаток? — звернувся суддя до Петра.

— Що мені з грошей? — відповів Петро й відвернувся від Семена так, аби він не міг йому в очі заглянути. — То не було крадьки. Скарай мене сила божа! При людях…

Олена не дала йому докінчити. Прибігла і стала йому прямо до лиця.

— Беріть, беріть, Петрушо, ґрунтець із-помежи четверо дрібних діточок! — грозила йому пальцем і протирала очі рукавом.

Петро відвернувся й шукав очима порятунку в судді.

— Я здаюся на ласкавий суд, — сказав твердо, ніби сердито.

— Приймай подвійний завдаток! — і собі ж сердито сказав суддя.

Олена зайшла знов Петрові перед обличчя і знов протирала очі і грозила пальцем;

— Ой не загрієтеся сирітською кривдою!

Петро благав очима в судді порятунку.

— Марш, бабо, за двері! — зверещав суддя. — Я для неї хочу добре зробити, а вона мені перешкоджає.

Вона борзенько побігла до дверей, вийшла до сіней, зачинила за собою двері й приклала до них вухо. Слухала з таким напруженням, що, здавалось їй, почула би, як трава росте. Отже, окрім гамору, нічого більше дослухатись не могла. Чи з невигідного стання, чи, може, з нетерпеливого дожидання дрижала цілим тілом, як на морозі. Пробувала кілька разів дотулитися клямки, але клямка дзвеніла під дрижачою рукою, і Олена хапала за кождим разом руку назад, неначеби попеклася.

Аж нараз відчинилися двері, а Олена вхопилася міцно правою рукою за одвірок, аби не влетіти досередини. Уперед вийшов Петро скорою ходою, а за ним пхається нерадо Семен. Олена видивилася з боязню на нього, а він спустив очі під її поглядом і оглядав широкі писки своїх чобіт.

— Маю вернути подвійний завдаток, — обізвався він так нерадо, неначеби кожде слово, проминаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос.

Олена піднесла обі долоні вгору й ловилася за вуха й за чоло.

— Йой, йой! Запродав сумління! — говорила тихенько, потім шептала ті слова, а потім тільки рухала губами.

Петро став оддалік від них, але йому не дало довго встояти на місці. Приступив до них і сплів пальці над грудьми й спустив їх кількомога вдолину.

— Жінко добра, на який же я спосіб запродав сумління? — сказав твердо, але червоні смуги виступили йому знов на лиці.

Отже-таки дивився відважно Олені в очі. Вона знов забриніла, як мушка. І майже за кождим словом притакувала собі головою.

— Та ви його возьмете на хрестини, а він нап’ється, прийде додому та й бійку зчиняє. Аякже, бійку зчиняє, — додала ніби того, що Петро їй не вірить, хоч він мовчав. — Як я була при надії, а він напитий прийшов, то й за волоси мене водив, і ще й кулакував. Кров із мене цюрком ллялася. Де ж таку жінку бити?!

Семен поглянув на неї, почухався в голову й усміхнувся заклопотано. Відтак спустив знов очі вдолину.

— А що ж я вам винен? — запитався Петро.

— Я на нього нїчо не кажу, — говорила Олена. — Він добрий чоловік. Як тверезий, то й послухає, і зробить. Але натура зла, натура зла, — повторювала чимраз тихше й тихше. — А в нас четверо дітей, — сказала голосніше й погрозила пальцем. — Усі люди дивуються, відки в таких паскудних людей такі прекрасні діти.

Губи їй дрижали, на очах виступили червоні жилки, а вона оглядала чоловіка, ніби шукаючи тої краси, що перейшла на діти.

Потім відвернула голову від чоловіка, подивилася Петрові просто в очі й заломила руки:

— А нащо ж ви крадьки, потай мене, ґрунтець купували, а тепер би ще послідню коровину продати на подвійний завдаток?

— Та-бо чекайте, годіть! — м’явся Петро і справив ліву руку до Олени. — Що ж тут було крадьки? — говорив до Олени, а побачивши, що не переконає її, звернувся до Семена; — Яка ж тут була крадена річ?

Семен підняв голову, але не дивився ні на Олену, ні на Петра.

— Вона-таки за тото нічо не знала, — сказав нерадо й хутенько глянув убік, бо спіткався з Олениним поглядом.

Петро стис плечима, а потім ударився об поли руками:

— А най вам Господь Бог заплатить за мою кривду! Верніть мені мої гроші, та най вас обминаю десятою вулицею, — сказав борзо й з притиском. — Ходіть назад до суду, аби там записали, — додав сердито.

Коли ввійшли назад, досередини, суддя підніс високо брови, втворив широко очі й дивувався, що ось то раз серед безкінечного числа сірої мужичні найшлись відкись йому знайомі лиця. Тільки не міг собі пригадати, відки він їх знає.

— Ах, та це ті, котрих власне справа скінчилася, — сказав адвокат, відгадуючи заклопотання судді.

Кривдунський спустив брови і стягнув губи до сміху. Йому припала до вподоби та думка, що мужиків не можна так пізнавати з обличчя, як других людей.

— Що ж ви ще скажете? — запитався, а та усмішка придала його голосові якоїсь ласкавості.

— Ми, прошу пана, вже полагодилися, — сказав коротко Петро.

— Як то? — здивувався суддя. — Другий раз?

Петрові повиділося, що цею другою злагодою зробить панам прикрість. Тому низенько поклонився й додав несміливо:

— Так, так. Я вже не хочу подвійного завдатку. Семен вертає мені мої гроші.

При цих словах поглянув на Семена й на Олену, ніби: "Помагайте мені, бо й ви до цього примітні".

Олена порозуміла той погляд. Підступила хутенько д столові і, нахиляючи голову, ніби кланяючись, заговорила:

— Ми, прошу ясного суду, з Петром сусіди. Нам не треба сварки, ми в злагоді.

Адвокат ізчервонівся і став судорожно м’яти папір у руках.

— Ти здурів, чоловіче! — скричав на Петра. — Маєш судову угоду, то якого лиха ще тобі треба?

Петрові знов виступили червоні смуги на лиці, нагадав собі, що обіцяв іще доплатити адвокатові, як дістане ґрунт або відбере подвійний завдаток. Чувся тепер двічі винуватий. Одно, що всупереч мужицьким звичаям купував непродажний ґрунт, а друге, що не додержав із паном нечистого діла. Бо, на його думку, пани тільки на те, щоби робили кривду людям, і як уже тебе нечистий торкне на зле діло, та й пан тобі при тім помічний, то вже треба лізти до кінця в болото. Тому Петро мовчав та тільки прів і червонівся.

Суддя засоромився, бо здавалося йому, що хоч йому мужики тільки голови набили, то він таки не вирозумів справи. Думав, думав і додумався до того, що, певно, купна жадного не було, що Семен пияк або дурний і Петро його ошукав. Щоби свою помилку направити, грізно подивився кругом себе (це мала бути повага) і сказав до Олени:

— Іди з чоловіком надолину, най йому куратора нададуть, бо він марнотратник. Або най перепише ґрунт на тебе, бо його ще не один ошукає.

Всі троє низько поклонилися.

Як вийшли за двері, ще раз припостали в сінях.

— Що ж тепер робити? — запитався понуро Семен.

Петро сіяв із радості. Силою здержував усмішку.

— А я вам скажу, — говорив пошепки й підніс палець до ока, ніби зраджуючи якусь велику тайну:

— Не йдіть, де надають куратора, бо там задурно. А пани дурно нічо не зроблять. Ви йдіть до нотаря та перепишіть ґрунт на жінку. Заплатите порядно, але він вам добре зробить.

— Про мене, — згодився Семен.

Петро не міг довше здержатись і засміявся. Тішився, що втік від злого діла.

— Ще ви, Семенихо, — сказав, щоби надати причину своєму сміхові, — ще ви будете потай чоловіка ґрунт продавати.

Олена поглянула на Петра. А побачивши його сіяюче й утішне лице, усміхнулася й собі. Але той сміх був супроти Петрового щирого сміху такий, як темної ночі на краю овида світло далекої тихої блискавки без грому супроти ясного сонячного світла.

1902 р.